श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितम्

।। ईशावास्योपनिषद्भाष्यम् ।।

प्रकाशनम्
विश्वमध्वमहापरिषत्
उत्तरादिमठः, श्रीजयतीर्थविद्यापीठम्,
बसवनगुडि बेङ्गळूरु ४

विषयानुक्रमणिका

मङ्गलाचरणम्
ऋष्यादिनिरूपणम्
तत्त्वज्ञानाधिकारार्थं वैराग्यस्य सम्पाद्यत्वम्
ज्ञानार्थिनां ज्ञानिनाञ्च स्वोचितकर्मणः आवश्यकत्वम्
जगतः ईशाच्छाद्यत्वानुवादः तन्निरसनञ्च
विपरीतज्ञानिनिन्दायाः तत्त्वज्ञानबुभुत्साजनकत्वम्
परमात्मतत्त्वोपदेशः
भगवतः सर्वभूताश्रयत्वादिकम्
सर्वभूतगतत्ववेत्तुःभयाभावादिफलकथनम्
भगवन्तं विशेषेण जानतः फलाधिक्यनिरूपणम्
भगवज्ज्ञानिनः शोकाद्यभावे युक्तिकथनम्
अन्यथाज्ञाननिन्दासमुच्चितस्य यथार्थज्ञानस्यैव साम्परायसाधनत्वम्
मोक्षफलस्यांशत उभयसाध्यत्वम्
शृङ्गिग्राहकतया तन्निरूपणम्
साक्षात्कारार्थं भगवत्प्रार्थना
मुख्यप्रतिमायां प्राणे अन्यासु चास्थितस्य हरेर्न भेदादिकम्
जीवान्तर्गतस्यापि जीववन्न मरणादिदोषप्रसङ्गः
हरेरनुग्रहार्थं प्रार्थना
साक्षात्कारानन्तरं मोक्षार्थमग्निप्रतीकस्य भगवतः प्रार्थना
अन्तिमं मङ्गलाचरणम्

ईशावास्योपनिषद्भाष्यटीका

१.श्रीमज्जयतीर्थविरचिता .... टीका

२.श्रीवामनपण्डिताचार्यविरचितम्.................... भाष्यव्याख्यानम्

ईशावास्योपनिषद्भाष्यटीकाव्याख्यानानि

१.श्रीवादिराजतीर्थविरचिता .... प्रकाशिका गुर्वर्थदीपिका

२.श्रीनिवासतीर्थविरचितम् .... टीकाव्याख्यानम्

३.श्रीछलारिनरसिंहाचार्यविरचिता.................... टीकापश्चिका

४.श्रीसत्यप्रज्ञभिक्षुविरचिता .... भावप्रकाशिका

५.श्रीनृसिंहाचार्यविरचितम् .... दुर्गमवाक्यार्थविवरणम्

६.श्रीकल्लापुरीयश्रीनिवासाचार्यविरचितः .... भाष्यवाक्यार्थः

७.श्रीकश्चीरघुनाथाचार्यविरचिता .... टीकाविवृतिः

उपनिषत् खण्डार्थः

१.श्रीराघवेन्द्रयतिविरचितः .... खण्डार्थः

२.श्रीनृसिंहभिक्षुविरचिता............................ खण्डार्थप्रकाशिका

३.श्रीअनन्तभट्टविरचिता .... याज्ञीयमन्त्रवृत्तिः

४.श्रीकृष्णावधूतप्रणीता .... ईशावास्यप्रभा

।। श्रीमूलरामदिग्विजयरामो विजयते ।।

।। ईशावास्योपनिषद्भाष्यम् ।।

श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितं भाष्यम्

मङ्गलाचरणम्

नित्यानित्यजगद्धात्रे नित्याय ज्ञानमूर्तये
पूर्णानन्दाय हरये सर्वयज्ञभुजे नमः ।।१।।

यस्माद्ब्रह्मेन्द्ररुद्रादिदेवतानां श्रियोऽपि च ।
ज्ञानस्फूर्तिः सदा तस्मै हरये गुरवे नमः ।।२।।

भाष्यम्

स्वायम्भुवो मनुः एतैर्मन्त्रैर्भगवन्तमाकूतिसूनुं यज्ञनामानं विष्णुं तुष्टाव ।

स्वायम्भुवः स्वदौहित्रं विष्णुं यज्ञाभिधं मनुः ।
ईशावास्यादिभिर्मन्त्रैस्तुष्टावावहितात्मना ।।

रक्षोभिरुग्रैः सम्प्राप्तः खादितुं मोचितस्तदा ।
स्तोत्रं श्रुत्वैव यज्ञेन तान्हत्वाऽवध्यतां गतान् ।।
प्रादाद्धि भगवांस्तेषामवध्यत्वं हरः प्रभुः ।
तैर्वध्यत्वं तथाऽन्येषामतः कोऽन्यो हरेः प्रभुः ।।

इति ब्रह्माण्डे ।

भागवते चायमर्थ एव उक्तः ।

उपनिषत्

ईशावास्यमिदꣳ सर्वं यत्किञ्च जगत्यां जगत् ।
तेन त्यक्तेन भुञ्जीथा मा गृधः कस्य स्विद् धनम् ।।१।।

भाष्यम् ईशस्यावासयोग्यमीशावास्यम् । जगत्यां प्रकृतौ । तेन ईशेन । त्यक्तेन दत्तेन । भुञ्जीथाः ।

स्वतः प्रवृत्त्यशक्तत्वादीशावास्यमिदं जगत् ।
प्रवृत्तये प्रकृतिगं यस्मात्स प्रकृतीश्वरः ।।

तदधीनप्रवृत्तित्वात्तदीयं सर्वमेव[1]तु ।
तद्दत्तेनैव भुञ्जीथा अतो नान्यं प्रयाचयेत् ।।

इति ब्रह्माण्डे ।। १ ।।

उपनिषत्

कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतꣳ समाः ।
एवं त्वयि नान्यथेतोऽस्ति न कर्म लिप्यते नरे ।। २ ।।

भाष्यम्

अकुर्वतः कर्म न लिप्यत इति नास्ति ।

अज्ञस्य कर्म लिप्येत कृष्णोपास्तिमकुर्वतः।
ज्ञानिनोऽपि यतो ह्रास आनन्दस्य भवेद्ध्रुवम् ।।
अतोऽलेपेऽपि लेपः स्यादतः कार्यैव सा सदा ।।

इति नारदीये ।। २ ।।

उपनिषत्

असुर्या नाम ते लोका अन्धेन तमसाऽऽवृताः ।
ताꣳस्ते प्रेत्याभिगच्छन्ति ये के चात्महनो जनाः ।। ३ ।।

भाष्यम्

सुष्ठु रमणविरुद्धत्वादसुराणां प्राप्यत्वाच्चासुर्याः । 'न च रमन्त्यहो असदुपासनया आत्महनः' (भाग.१०.९४.२४) इत्युक्तत्वात् ।

'महादुःखैकहेतुत्वात् प्राप्यत्वादसुरैस्तथा ।
असुर्या नाम ते लोकास्तान्यान्ति विमुखा हरौ' ।।

इति वामने ।।

'ये के च' इत्यनेन नियम उक्तः। 'नियमेन तमो यान्ति सर्वेऽपि विमुखा हरौ' इति च ।।३।।

उपनिषत्

अनेजदेकं मनसो जवीयो नैनद्देवा आप्नुवन् पूर्वमर्षत् ।
तद्धावतोऽन्यान् अत्येति तिष्ठत्तस्मिन्नपो मातरिश्वा दधाति ।।४।।

भाष्यम्

'अनेजन्निर्भयत्त्वात्तदेकं प्राधान्यतस्तथा ।
सम्यज्ज्ञातुमशक्यत्वादगम्यं तत्सुरैरपि ।।

स्वयं तु सर्वानगमत्पूर्वमेव स्वभावतः ।
अचिन्त्यशक्तितश्चैव सर्वगत्वाच्च तत्परम् ॥

[1]द्रवतोऽत्येति सन्तिष्ठत्तस्मिन् कर्माण्यधान्मरुत् ।
मारुत्येव यतश्चेष्टा [2]सर्वा तां हरयेऽ[3]र्पयेत् ॥
इति ब्रह्माण्डे ॥ 'ऋष ज्ञाने' ॥ ४ ॥

उपनिषत्

तदेजति तन्नेजति तद्दूरे तद्वन्तिके।
तदन्तरस्य सर्वस्य तदु सर्वस्य बाह्यतः ॥ ५ ॥

भाष्यम् तदेजति [1]तत एव एजत्यन्यत् । तत्स्वयं नेजति ।

ततो बिभेति सर्वोऽपि न बिभेति हरिः स्वयम् ।
सर्वगत्वात् स दूरे च बाह्योऽन्तश्च समीपगः ॥
इति तत्त्वसंहितायाम् ॥ ५ ॥

उपनिषत्

यस्तु सर्वाणि भूतानि आत्मन्येवानुपश्यति ।
सर्वभूतेषु चात्मानं ततो न विजुगुप्सते ॥ ६ ॥

भाष्यम्

सर्वगं परमात्मानं सर्वं च परमात्मनि ।
यः पश्येत् स भयाभावान्नात्मानं गोप्तुमिच्छति ॥
इति सौकरायणश्रुतिः ॥ ६ ॥

उपनिषत्

यस्मिन् सर्वाणि भूतानि आत्मैवाभूद्विजानतः ।
तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः ॥७॥

भाष्यम् यस्मिन् परमात्मनि सर्वभूतानि स परमात्मैव तत्र सर्वभूतेषु अभूत् । एवं सर्वभूतेषु एकत्वेन परमात्मानं विजानतः को मोहः ॥

यस्मिन् सर्वाणि भूतानि स आत्मा सर्वभूतगः ।
एवं सर्वत्र यो विष्णुं पश्येत्तस्य विजानतः।
को मोहः कोऽथवा शोकः स विष्णुं [1]पर्यगाद्यतः ॥
इति पिप्पलादशाखायाम् ।

पूर्वोक्तानुवादेन शोकमोहाभावोऽपि विजानतश्च अत्रोच्यते । अभ्यासश्च सर्वगतत्वस्य द्योतनार्थः ॥७॥

उपनिषत्

स पर्यगाच्छुक्रमकायमव्रणमस्नाविरं शुद्धमपापविद्धम् । कविर्मनीषी परिभूः स्वयम्भूर्याथातथ्यतोऽर्थान् व्यदधात् शाश्वतीभ्यः समाभ्यः ॥८॥

भाष्यम्

शुक्रं तच्छोकराहित्यादव्रणं नित्यपूर्णतः ।
पावनत्वात्सदा शुद्धमकायं लिङ्गवर्जनात् ॥

स्थूलदेहस्य राहित्यादस्नाविरमुदाहतम् ।
एवम्भूतोऽपि सार्वज्ञात् कविरित्येव शब्द्यते ॥
ब्रह्मादिसर्वमनसां [1]प्रकृतेर्मनसोऽपि [2]च ।

ईशितृत्वान्मनीषी स परिभूस्सर्वतो वरः ॥
सदाऽनन्याश्रयत्वाच्च स्वयम्भूः परिकीर्तितः ।
स सत्यं जगदेतादृङ् नित्यमेव प्रवाहतः ॥

अनाद्यनन्तकालेषु प्रवाहैकप्रकारतः ।
नियमेनैव ससृजे भगवान् पुरुषोत्तमः ॥

सज्ज्ञानानन्दशीर्षोऽसौ सज्ज्ञानानन्दबाहुकः ।
सज्ज्ञानानन्ददेहश्च सज्ज्ञानानन्दपादवान् ।।

एवम्भूतो महाविष्णुः यथार्थं जगदीदृशम् ।
अनाद्यनन्तकालीनं ससर्जात्मेच्छया प्रभुः ।।
इति वाराहे ।। ८ ।।

उपनिषत्

अन्धंतमः प्रविशन्ति ये अविद्यामुपासते ।
ततो भूय इव ते तमो य उ विद्यायाꣳ रताः ।। ९ ।।

भाष्यम्

'अन्यथोपासका ये तु तमोऽन्धं यान्त्यसंशयम् ।
ततोऽधिकमिव व्यक्तं यान्ति तेषामनिन्दकाः ।।

तस्माद्यथास्वरूपं तु नारायणमनामयम् ।।
अयथार्थस्य निन्दां च ।। ९ ।।

उपनिषत्

अन्यदेवाहुर्विद्यया अन्यदाहुरविद्यया ।
इति शुश्रुम धीराणां ये नस्तद्विचचक्षिरे ।। १० ।।

उपनिषत्

विद्यां चाविद्यां च यस्तद्वेदोभयꣳ सह ।
अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्ययाऽमृतमश्नुते ।। ११ ।।

भाष्यम्

.... ये विदुस्सह सज्जनाः ।

ते निन्दयाऽयथार्थस्य दुःखाज्ञानादिरूपिणः ।।
दुःखाज्ञानादिसन्तीर्णाः सुखज्ञानादिरूपिणः ।

यथार्थस्य परिज्ञानात्सुखज्ञानादि[१]रूपताम् यान्ति ।। ११ ।।

उपनिषत्

अन्धं तमः प्रविशन्ति येऽसम्भूतिमुपासते ।
ततो भूय इव ते तमो य उ सम्भूत्याꣳ रताः ।। १२ ।।

भाष्यम्

'....एवं सृष्टिकर्तृत्वं नाङ्गीकुर्वन्ति ये हरेः ।
तेऽपि यान्ति तमो घोरं तथा संहारकर्तृताम् ।।

नाङ्गीकुर्वन्ति तेऽप्येवं तस्मात्सर्वगुणात्मकम् ।
सर्वकर्तारमीशेशं सर्वसंहारकारकम् ।। १२ ।।

उपनिषत्

अन्यदेवाहुः सम्भवादन्यदाहुरसम्भवात् ।
इति शुश्रुम धीराणां ये नस्तद्विचचक्षिरे ।। १३ ।।

उपनिषत्

सम्भूतिं च विनाशं च यस्तद्वेदोभयꣳ सह ।
विनाशेन मृत्युं तीर्त्वा सम्भूत्याऽमृतमश्नुते ।। १४ ।।

भाष्यम्

यो वेद संहतिज्ञानाद्देहबन्धाद्विमुच्यते ।
सुखज्ञानादिकर्तृत्वज्ञानात्तद्व्यक्तिमाव्रजेत् ।।

सर्वदोषविनिर्मुक्तं गुणरूपं जनार्दनम् ।

जानीयान्न गुणानां च भागहानिं प्रकल्पयेत् ।।

न मुक्तानामपि हरेः साम्यं विष्णोरभिन्नताम् ।
नैव प्रचिन्तयेत्तस्मात् ब्रह्मादेः साम्यमेव वा ।।

मानुषादिविरिञ्चान्तं तारतम्यं विमुक्तिगम् ।।
ततो विष्णोः परोत्कर्षं सम्यज्ज्ञात्वा विमुच्यते ।।
इति कौर्मे ।।१४।।

उपनिषत्

हिरणमयेन पात्रेण सत्यस्यापिहितं मुखम् ।
तत्त्वं पूषन्नपावृणु सत्यधर्माय दृष्टये ।। १५ ।।

भाष्यम्

पात्रं हिरणमयं सूर्यमण्डलं समुदाहृतम् ।
विष्णोः सत्यस्य तेनैव सर्वदाऽपिहितं मुखम् ।

तत्तु पूर्णत्वतः पूषा विष्णुर्दर्शयति स्वयम् ।
सत्यधर्माय भक्ताय ।। १५ ।।

उपनिषत्

पूषन्नेकर्षे यम सूर्य प्राजापत्य व्यूह रश्मीन् समूह तेजः। यत्ते रूपं कल्याणतमं तत्ते पश्यामि ।। १६ ।। (योऽसावसौ पुरुषः सोऽहमस्मि) ।। १६ ।।

भाष्यम्

............प्रधानज्ञानरूपतः।
विष्णुरेकऋषिर्ज्ञेयो यमो नियमनाद् हरिः ।।
सूर्यस्स सूरिगम्यत्वात्प्राजापत्यः प्रजापतेः ।

विशेषेणैव गम्यत्वात् ।। १६ ।।
...............अहं चासावहेयतः ।
अस्मि नित्यास्तिततामानात्सर्वजीवेषु संस्थितः ।
स्वयं तु सर्वजीवेभ्यो व्यतिरिक्तः परो हरिः ।
स क्रतुर्ज्ञानरूपत्वात् अग्निरङ्गप्रणेतृतः ।।

सत्यं ब्रह्म हृदये धारयतीति सत्यधर्मा । एकः असौ शब्दः प्राणे स्थित इति ।। १६ ।।

उपनिषत्

योऽसावसौ पुरुषः सोऽहमस्मि ।। १६ ।।

भाष्यम्

...............अहं चासावहेयतः ।
अस्मि नित्यास्तिततामानात्सर्वजीवेषु संस्थितः ।

स्वयं तु सर्वजीवेभ्यो व्यतिरिक्तः परो हरिः ।
स क्रतुर्ज्ञानरूपत्वादग्निरङ्गप्रणेतृतः ।।
सत्यं ब्रह्म हृदये धारयतीति सत्यधर्मा । एकः असौ शब्दः प्राणे स्थित इति ।। १६ ।।

उपनिषत्

वायुरनिलममृतमथेदं भस्मान्तं शरीरम् ।
ओम् क्रतो स्मर कृत९ स्मर ओम् क्रतो स्मर कृत९ स्मर ।।१७।।

भाष्यम् यस्मिन्नयं स्थितः सोऽप्यमृतः किमु परः । अः ब्रह्मैव

निलयनं यस्य वायोः सोऽनिलम् ।

अतिरोहितविज्ञानाद्वायुरप्यमृतः स्मृतः ।
मुख्यामृतः स्वयं रामः परमात्मा सनातनः ।।
इति रामसंहितायाम् ।। १७ ।।

उपनिषत्

ओम् क्रतो स्मर कृत९ स्मर ओम् क्रतो स्मर कृत९ स्मर
।।१७।।

भाष्यम्

भक्तानां स्मरणं विष्णोर्नित्यज्ञप्तिस्वरूपतः।
अनुग्रहोन्मुखत्वं तु नैवान्यत्किञ्चिदिष्यते ।।
इति ब्रह्मतर्के ।। १७ ।।

उपनिषत्

अग्ने नय सुपथा राये अस्मान्विश्वानि देव वयुनानि विद्वान् ।
युयोध्यस्मज्जुहुराणमेनो भूयिष्ठां ते नम उक्तिं विधेम ।।१८।।

भाष्यम् वयुनं ज्ञानम् । 'त्वद्दत्तया वयुनयेदमचष्ट विश्वम्' (भाग.४.१०.८) इति वचनात् । जुहुराणं अस्मानल्पीकुर्वत् । युयोधि वियोजय ।

यदस्मान्कुरुतेऽत्यल्पांस्तदेनोऽस्मद्वियोजय ।
नय नो मोक्षवित्तायेत्यस्तौद्यज्ञं मनुस्स्वराट् ।। इति स्कान्दे ।।

'युयु वियोगे' इति धातुः । भक्तिज्ञानाभ्यां भूयिष्ठां नम उक्तिं

विधेम ।।१८।।

भाष्यम्

पूर्णशक्तिचिदानन्दश्रीतेजःस्पष्टमूर्तये ।
ममाभ्यधिकमित्राय नमो नारायणाय ते ।।

।। इति श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितं
ईशावास्योपनिषद्भाष्यं सम्पूर्णम् ।।